

## Дыскусіі

Ю.М. АЛЯХНОВІЧ

### ФРАЗЕАЛАГІЗМ ЯК АБ'ЕКТ ЛІНГВАКУЛЬТУРАЛАГІЧНАГА АНАЛІЗУ

Рассматриваются понятия фразеологизма, текста и культуры в русле антропоцентрической парадигмы. Аргументируется подход к фразеологизмам как текстам культуры; очерчиваются их параметры через дефиницию «текст».

The anthropocentric view on the idiom, text and culture is being reflected in the article. The author puts forward the idea about the idioms being cultural texts, and outlines the characteristics of the idiom this definition reopens.

Культура - гэта сукупнасць створаных чалавекам спецыфічных жыццёвых форм, а таксама працэс іх стварэння. У гэтым сэнсе паняцце культуры, у адрозненне ад паняцця прыроды, характарызуе свет чалавека і абазначае каштоўнасці і нормы, веравызнанні і абрады, звычаі, тэхніку, тэхналогіі і інш (гл. НИЭ 2004, 10).

Культурныя асаблівасці выяўляюцца ў тыпах эканомікі, правасвядомасці, рэлігіі, мастацтва, тэарэтычных і практычных ведаў, ва ўсіх прадуктах дзейнасці чалавека. Для адлюстравання культурнай спецыфікі гэтых з'яў мы лічым удалым тэрмін «тэкст». Паводле сінергетычнай канцэпцыі, усё, што існуе ў вымярэнні чалавека, што адкрыта яго пачуццям, можна лічыць тэкстам. Такое азначэнне адпавядае шырокаму разуменню тэксту як узнаўляльнай паслядоўнасці элементаў, што маюць значэнне (гл. Брудный 1998, 20). Дождж - гэта тэкст, які разам з іншымі сігналамі (працягласцю, інтэнсіўнасцю, настроем таго, хто яго ўспрымае) можа несці рознабаковую інфармацыю; трава - тэкст; смех - таксама тэкст; слова - той жа тэкст. Ці, больш дакладна, слова з'яўляецца тым ключом, які ўзбуджае ў нашай свядомасці пэўную сукупнасць ведаў, перажыванняў. «Тэкст» складаецца менавіта з гэтых элементаў вопыту і ўяўляе сабой, як тлумачыць Ю.С. Сцяпанаў, «пэўную паслядоўнасць культурных канцэптаў», «"серыю" эпизодаў, якую можна "расказаць"» (гл. Степанов 1997, 185).

Такая інтэрпрэтацыя выспела пад уплывам пераасэнсавання назапашаных навуковых ведаў у рэчышчы антрапацэнтрычнай парадигмы. Антрапацэнтрызм стаў галоўным прынцыпам лінгвістыкі ў 90-я гг. мінулага стагоддзя. Яго сутнасць заключаецца ў тым, што аб'екты навуковага аналізу вывучаюцца ў адпаведнасці з іх уплывам на чалавека і яго жыццёвую прастору.

У рамках структурнай парадигмы, якая панавала ў навуцы XX ст., фразеалагізмы, па большай частцы, вывучаліся безадносна да феноменаў пазамоўнага плана. Найперш даследаваліся заканамернасці функцыянавання, семантычныя тыпы і граматычныя асаблівасці ўстойлівых спалучэнняў, якія разглядаліся як асобыя структурна-сэнсавыя аб'яднанні слоў. Мовазнаўцы разважалі над пытаннем крытэрыяў вылучэння фразеалагічных адзінак, кампанентны склад і статус кампанентаў, спосабы пераасэнсавання значэнняў і інш. Фразеалагізмы, як і ўсе моўныя адзінкі, для даследчыкаў заставаліся «з'явай у сабе», самамэтай, незалежнай сістэмай. Аднак запатрабаванні грамадства прадвызначылі ў навуковай думцы пераход да антрапацэнтрычнай метадалогіі, якая праявілася ў пераключэнні навуковых інтарэсаў з аб'екта на суб'ект. Мова стала разглядацца з боку яе ўдзелу ў працэсах агульнага інфармацыйнага абмену як знакавая матэрыяльная сістэма. Адбыўся пераход ад матэматычнага ўспрымання мовы як фармальнай сістэмы да менш фармальнага падыходу, калі яна разглядаецца як біялагічная сістэма. Прыярытэтнае значэнне набылі даследаванні спосабаў кваліфікацыі інфармацыі, яе захавання ў памяці, пераапрацоўкі, суаднесенасці планаў значэння і выражэння і інш.

Асноўны пастулат у метадалогіі антрапацэнтрычнага напрамку такі: чалавек - інфармацыйная сістэма, якая распазнае знешнія сігналы і кадыфікуе іх у адпаведнасці са сваім «праграмным забеспячэннем» (гл. Маслова 2004; Gee 1992). Пры дапамозе органаў пачуццяў чалавек «чытае» прыроду як кнігу, «знаходзіць» значэнне, схаванае ў спалучэнні розных элементаў.

Тэкстамі, якія складаюць культуру, з'яўляюцца прылады працы, вопратка, абрады, рытуалы, міміка, жэсты, паводзіны, стан вытворчасці, архітэктура, мова і г. д. - увогуле ўсё, што створана чалавекам і мае для яго значэнне. Пры гэтым мова ў розных яе вымярэннях з'яўляецца адным з найбольш ёмістых і выразных носьбітаў інфармацыі. Сёння вядома, што чалавек жыве ў свеце знакаў, рэпрэзентацый, мадэляў рэальнасці. Яны адлюстроўваюцца ў моўных знаках, вывучэнне якіх забяспечвае доступ да крыніц разумення нашых паводзін, матываў, мэт, задач. З гэтага пункту погляду, напрыклад, мова дае не менш значны матэрыял для даследавання вытокаў культуры, чым археалагічныя знаходкі.

Нацыянальна-культурнай спецыфіцы моўных знакаў прысвечана шмат навуковых даследаванняў. Праблема «мова і культура» разглядаецца ў працах А.Д. Райхштэйна, Дж. Лакоффа, М. Джонсана, В.М. Макіенка, Н.Д. Аруцюнавай, А. Вежбіцкай, В.М. Тэліі, Д.А. Дабравольскага, Я.М. Верашчагіна, В.Г. Кастамарава і многіх іншых. У беларускай лінгвістыцы антрапацэнтрычная метадалогія выкарыстоўваецца Н.Б. Мячкоўскай, В.М. Маславай, В.І. Ковалем, В.А. Жылінскай, Н.В. Івашынай, А.В. Казаковай, Т.Р. Рамзой, В.П. Трайкоўскай, Л.В. Леванцэвіч і інш.

Носьбітамі шырокай культурнай інфармацыі ці тэкстамі культуры на моўным узроўні становяцца словы (культурны змест слова даследуецца ў працах А.А. Пруцкага, А. Вежбіцкай, З.А. Харытончык, Г.Б. Бендэтовіч і інш.), сінтаксічныя канструкцыі (Л.М. Чумак, С.М. Прохарава, А.А. Палятаева і інш.), граматычныя формы (А.М. Цясевіч, Л.І. Смольская і інш.), словаўтваральныя мадэлі (В.В. Тозік, В.А. Кірду, М.Р. Прыгодзіч), прасодыя (Е.Ю. Алейнік) і інш. У гэтых моўных з'явах «прадстаўлена згорнутая ў матэрыі мовы ідэальная форма існавання прадметнага свету, яго характарыстык, якія раскрыты грамадскай практыкай» (Леонтьев 1965, 134). Аднак найбольш выразнае адлюстраванне, у параўнанні з многімі іншымі тэкстамі культуры, кагнітыўная сфера чалавека знаходзіць у фразеалагізмах, якія параўнальна нядаўна сталі вывучацца як сховішча культурнай інфармацыі (гл. працы А.А. Аксамітава, І.Я. Лепешава, В.І. Коваля, М. Малохі, А.В. Даніч, А.В. Шарай, С.В. Галяк, А.Л. Садоўскай, В.Т. Іватовіч, Т.В. Валодзінай, Т.А. Сарокіна, А.А. Іўчанкі і інш.).

Інтэрпрэтацыя фразеалагічнай адзінкі як тэксту (гл. Тэлія 1996) дапамагае ўявіць яе шматпланавасць, складанасць, разгалінаванасць структуры, а таксама дазваляе акрэсліць наступныя параметры фразеалагізмаў: камунікатыўную накіраванасць, структурна-сэнсавое адзінства, цэльнасць, звязнасць, дыялагічнасць, камунікатыўную завершанасць думкі, наяўнасць падтэксту. Указаныя параметры фразеалагічных адзінак паказваюць на абумоўленасць іх зместу і формы прыродай чалавека, яго актыўнасцю, адносінамі да іншых людзей, асяроддзя, часу і інш. Ацэнка ж гэтых фактараў, згодна з падыходам, прапанаваным даследчыкамі Kluckhohn and Strodbeck, з'яўляецца вызначальным крытэрыем для параўнання культур (гл. Богданов 2000).

Амаль аксіяматычным у лінгвістыцы стаў тэзіс, што фразеалогія - найбольш самабытная з'ява, што яна вызначаецца самай вялікай ступенню экстралінгвістычнасці, што фразеалагізмы заўсёды нясуць адбітак сваёй эпохі. Фразема як згустак культурнай інфармацыі адлюстроўвае глыбіню народнага духу, багаты гістарычны вопыт народа, яго мудрасць і сацыяль-

нае асяроддзе (гл. Мяцельская 1971, 5). Больш таго, дзякуючы кумулятыўнай функцыі, кансерватыўнасці формы і зместу, комплекснасці семантыкі, напоўненасці сімваламі і стэрэатыпнымі формуламі, фразеалагічныя адзінкі даюць магчымасць пранікнуць у дыяхранічны план сферы культуры, «рэканструяваць пэўныя бакі архаічнага народнага светасузірання» (Коваль 1999, 28) і выявіць карані, фактары і агульны сцэнарый фарміравання нацыянальнага менталітэту. Як сцвярджае В.А. Маслава, «менавіта ў фразеалогіі лепш за ўсё захоўваюцца звесткі пра народную духоўную культуру - міфы, павер'і, абрады, звычаі» (Маслова 1997, 11).

Згодна з Раланам Бартам, кожны тэкст (у нашым выпадку - фразеалагізм) захоўвае шматузроўневую культурную інфармацыю, якая ўтрымлівае наступныя коды: 1) дзеяння, 2) семантычны, 3) культуры, 4) герменеўтычны, 5) сімвалічны (гл. Брудный 1998, 165). М.І. Талстой вызначае тры тыпы кодаў, ці граняў мовы культуры, што прасочваюцца ў фразеалагізмах: вербальную, прадметную і акцыянальную (гл. Толстой 1995, 24). Крыху іншую класіфікацыю знаходзім у Е. Бартмінскага, які вылучае славесны, акцыянальны, міфалага-ідэалагічны, прадметна-сімвалічны інфармацыйныя коды (гл. Bartminsky 1998, 123).

Інфармацыйная насычанасць фразеалагічных тэкстаў засноўваецца на максімальнай кандэнсаванасці раней разгорнутых сэнсаў, якія абапіраліся на пэўныя дзеянні, уяўленні, устаноўкі, стэрэатыпы, звязваліся з шырокім колам прадметаў, з'яў і, згодна з нашым разуменнем, могуць быць расшыфраваныя, узноўленыя шматступеневым шляхам «ад кропкі да сферы»: ад актуальнага значэння фразеалагічнай адзінкі да яго вобразнай асновы, выражанай ва ўнутранай форме, і іншых асацыятыўных узроўняў.

Актуальнае фразеалагічнае значэнне мае шматмерную структуру, якая складаецца з наступных кампанентаў: дэнататыўны (на базе сігніфікатыўнага значэння суадносіць фразеалагізм з прадметамі і з'явамі рэчаіснасці), сігніфікатыўны (выражае абагулены змест), канататыўны (уключае экспрэсіўныя, эмацыянальныя, ацэначныя магчымасці фразеалагізма). Канататыўны кампанент фразеалагічнага значэння найбольш складаны і структурна разгалінаваны. Эмацыянальна-ацэначнае значэнне фразеалагізма ўтрымлівае ўказанне на вобразы, матывы, намеры камунікацыі, якія садзейнічалі выбару менавіта такой фразеалагічнай формы для намінацыі той ці іншай з'явы рэчаіснасці.

Аднак актуальнае значэнне з'яўляецца толькі вяршыняй разгалінаваных, складаных семантычных сетак. Для вобразнай ілюстрацыі семантычнай прыроды фразеалагізмаў нам падаецца дарэчнай метафара «караблі - мора», выкарыстаная Карлам Юнгам у развагах пра структуру псіхікі чалавека: актуальныя змест і форма фразеалагізма ўяўляюцца караблём, які плыве па моры культурных значэнняў, што трымаюць яго; чым вышэй падымацца над морам - тым меншы карабель і ўсё больш бязмежная, бяздонная вада, па якой ён плыве.

Іерархічнасць фразеалагічнага значэння падкрэсліваецца ў вызначэнні фразеалагізма як «семемы вышэйшага парадку» (гл. Архангельский 1964). Спецыфіка семантыкі фразеалагічнай адзінкі абумоўлена, па словах вучонага, яе камбінаторнасцю ці рознай дэтэрмінаванасцю значэнняў фразеалагічных кампанентаў, што мае карані ў дафразеалагічным, «злучальным» мінулым. Глыбіня зместу фразеалагізмаў вынікае з той заканамернасці, што «фразеалагізмы характарызуюцца прыметамі адразу двух узроўняў - лексіка-семантычнага і сінтаксічнага і ў той жа час вызначаюцца пэўнай аўтаномнасцю. Фразеалагічны феномен узнікае ў выніку ўзаемадзеяння названых узроўняў і іх своеасаблівага сінтэзу. Фразеалагізм - гэта гібрыдная адзінка мовы, якая функцыянальна і семантычна набліжаецца да слова, а ў фармальных адносінах імітуе

паводзіны сінтаксічных адзінак» (Жуков 1987, 10). На парадыгматычным і сінтагматычным напрамках выяўляюцца розныя бакі структуры фразеалагізма.

Парадыгматычнае ўзаемадзеянне слоў на ўзроўні ўнутранай формы адлюстроўвае вобразны змест першаснага, этымалагічнага значэння. Унутраная форма фразеалагізма - веды, якія матывуюць стварэнне цэласнага фразеалагічнага вобраза. У аснове вобразнага ўспрымання рэчаіснасці знаходзіцца часцей за ўсё параўнанне экстралінгвістычных рэалій, якія ўяўляюцца эталонам ці, наадварот, антыэталонам пэўнай якасці, дзеяння, сітуацыі і інш. Параўнанне - асноўны фактар, які стварае экспрэсіўнасць, ацэначнасць, выразнасць.

Словы, словазлучэнні, якія адлюстроўваюць унутраную форму фразеалагізма, указваюць на прадметы матэрыяльнага ці нематэрыяльнага свету. Значэнне фразеалагічнай адзінкі фарміруецца на аснове ведаў пра прамыя ці ўскосныя функцыі, замацаваныя за гэтымі прадметамі, і тых асацыяцый, якія могуць выклікаць у носьбітаў мовы названыя прадметы, з'явы і створаны слоўны комплекс. Напрыклад, значэнне фразеалагізма *ідзень і ноч* - 'увесь час, пастаянна' (Лепешаў I, 333) засноўваецца на ўспрыманні дня і ночы як асноўных выразнікаў часу. Гэтыя тэмпаральныя адзінкі здаюна ўяўляюцца непадзельнымі часткамі цэлага, якія заўсёды ідуць побач, маюць адзіны пачатак. Нездарма ў беларускім фальклоры *Дзень і Ноч* называюцца братам і сястрой. Светлая і цёмная частка змяняюць адна адну, іх узаемапераход асацыіруецца з колам. Яны сімвалізуюць неперарывную плынь часу, таму і стаў магчымы метафарычны перанос, на базе якога ўзнікла фразеалагічнае значэнне словазлучэння *дзень і ноч*.

Экспрэсіўны патэнцыял фразеалагізмаў закладзены і ў спецыфіцы іх формы, якая ўяўляе злучэнне двух і больш слоў-кампанентаў. Сінтагматычнае ўзаемадзеянне кампанентаў падкрэслівае семантычную цэльнасць фразеалагізма і тым самым забяспечвае актуальнае значэнне адзінкі. У той жа час на фоне цэласнага абагулена-пераноснага значэння раздзельнааформленасць структуры фразеалагічных адзінак дае магчымасць актывізаваць семантычны патэнцыял фразеалагічных кампанентаў і выкарыстоўваць магчымасці розных сінтаксічных структур, якія не згубілі поўнасцю свайго значэння ў працэсе фразеалагізацыі. Напрыклад, сінтаксічныя канструкцыі *і А і В і ні А ні В* (як у *ідзень і ноч* (Лепешаў I, 333); *ні дня ні ночы* (Лепешаў I, 341); *ні зіму ні лета гаварыць, гарадзіць* (Лепешаў I, 439)) указваюць на відавую прыроду паняццяў А і В, іх супрацьпастаўленасць і семантычную вычарпальнасць у апісанні гіпероніма. Даследчыкі адзначаюць, што спосабы злучэння паняццяў не менш важныя ў культуралагічным плане, чым спосабы іх намінацыі (гл. Кронгаўз 1999; Чумак 1994).

Фразеалагізмы - невычэрпны пласт шматпланавай культурнай інфармацыі. Структуру фразеалагізма можна параўнаць з будовай пэўнага механізма, які складаецца са шматлікіх розных элементаў, сабраных разам для выканання адной функцыі, а паасобку маюць індывідуальнае значэнне. Так, акуляры (іх колер, дызайн, прызначэнне) многае раскажуць пра свайго ўладальніка. Дэталі, з якіх сабраны акуляры (лінзы, дужкі, цвічкі і інш.) дадуць уяўленне пра асяроддзе, у якім яны былі выраблены, пра эканамічную структуру, стан вытворчасці і інш. Аналіз некалькіх акуляраў і іх дэталей дазволіць меркаваць аб пэўных заканамернасцях у грамадскім і эканамічным жыцці. Такім жа чынам у кампанентах фразеалагізмаў зашыфравана інфармацыя пра матывы, светапогляд і ўяўленні людзей аб асяроддзі жыцця. Гэтыя ўстойлівыя тэксты культуры ў моўных сродках захоўваюць інфармацыю пра менталітэт супольнасці людзей, што жывуць у

адных культурна-гістарычных абставінах. Нездарма для вырашэння пытанняў пра зафіксаваны ў мове вопыт яе носыбітаў, пра шляхі ўзаемадзеяння мовы і свядомасці, мовы і культуры лінгвісты ўсё часцей звяртаюцца да фразеалагічнага матэрыялу са спробамі раскрыць схаванае ў іх інфармацыйнае багацце.

Выявіць лінгвакультуралагічную інфармацыю, расшыфраваць культурныя «коды» можна толькі пры дапамозе шырокіх культурных ведаў. «Аперыраванне крыніцамі інтэрпрэтацыі, а таксама яе вобразнай асновай - гэта тыя "банкі дадзеных", на аснове якіх выконваецца лінгвакультуралагічны аналіз», - адзначае В.Н. Тэлія (гл. Тэлія 1996, 238).

Услед за даследчыцай мы вылучаем наступныя тыпы крыніц культурнай інтэрпрэтацыі фразеалагізмаў: рытуальныя формы народнай культуры, парэміі, словы-сімвалы, інтэлектуальныя набыткі нацыі (філасофія, гісторыя, літаратура), краіназнаўчая інфармацыя, унутрымоўныя рэсурсы (фразеалагізмы адлюстроўваюць пэўны стыль успрымання свету ў сваёй вобразнай аснове).

Розныя веды ўзаемадзейнічаюць, накладваюцца адзін на другі ў працэсе семантычнага функцыянавання фразеалагічнай адзінкі, таму неабходна выкарыстоўваюць інфармацыйныя крыніцы комплексна.

#### Скарачэнні

НИЭ - Новая иллюстрированная энциклопедия. Кн. 10. Ку-Ма. М., 2004.

#### ЛІТАРАТУРА

Архангельский В.Л. Устойчивые фразы в современном русском языке. Опыт теории устойчивых фраз и проблемы общей фразеологии. Ростов н/Д., 1964.

Богданов В.В. Некоторые критерии оценки культур и отражение культурных признаков в языке // Язык и социум: Материалы III Междунар. науч. конф., Минск, 4-5 дек. 1998 г. Мн., 2000. С. 32-34.

Брудный А.А. Психологическая герменевтика: Учеб. пособие. М., 1998.

Жуков А.В. Категориальный синкретизм фразеологических единиц // Филологические науки. 1987. №2. С. 48-53.

Коваль В.И. Фразеология народной духовной культуры в деривационно-семантическом аспекте: Автореф. дис. на соиск. учен. степ. д-ра филол. наук. Мн., 1999.

Кронгауз М. Философская критика в двадцатом веке // Логос. 1999. № 3. С. 134-146.

Лепешаў І. Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы: У 2 т. Мн., 1993.

Леонтьев А. А. Слово о речевой деятельности. М., 1965.

Маслова В.А. Преданья старины глубокой в зеркале языка. Мн., 1997.

Маслова В. А. Когнитивная лингвистика: Учеб. пособие / В.А. Маслова. Мн., 2004.

Мяцельская Е.С., Камароўскі Я.М. Слоўнік беларускай народнай фразеалогіі. Мн., 1972.

Новая иллюстрированная энциклопедия. Кн. 10. Ку-Ма. М., 2004.

Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. М., 1997.

Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. М., 1996.

Толстой Н.И. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. М., 1995.

Чумак Л.Н. Синтаксические единицы языка как носители национально-культурной информации. Мн., 1994.

Bartminsky J., Niebrzegowska S. Profile a podmiotowa interpretacja swiata // Profilowanie w jezyku i w tekscie / Pod red. J. Bartminskiego, R. Tokarskiego. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skladowskiej. Lublin, 1998. P. 210-223.

Gee J. P. The Social Mind. New York etc.: Bergin & Garvey, 1992.

Паступіў у рэдакцыю 23.02.06.

**Юлія Мікалаеўна Аляхновіч** - аспірантка кафедры гісторыі беларускай мовы. Навуковы кіраўнік - доктар філалагічных навук, прафесар М.Р. Прыгодзіч.